

KLEIO

UIT DE INHOUD

- 1 Prijsvraag
- 2 Bestuursmededelingen
- 3 Toch leerzaam
- 4 De prentbriefkaart als wapen in de eerste wereldoorlog
- 5 Het geschiedenisonderwijs in de lagere klassen
- 6 Urbanisatie en secularisatie

VERENIGING VAN GESCHIEDENISLERAREN IN NEDERLAND (V.G.N.) BESTUUR

DR. MR. C. W. VAN VOORST VAN BEEST, *voorzitter*; Spoorsingel 35, Rotterdam 4, tel. 010 - 28 20 46

H. DE RUYTER, *1e secretaris*; Koningin Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761 - 36 57

S. P. M. VERHEIJ, *2e secretaris*; Jacob Mosselstraat 65, 's-Gravenhage, tel. 070-83 87 25

W. PABST, *penningmeester*; Bovenkruierlaan 17, Rotterdam 12, tel. 010 - 18 48 84, postrekening 128701 t.n.v. de penningmeester van de V.G.N., Rotterdam

A. J. V. M. ADANG, Waalwijk

DRS. A. H. VAN DEN BERG, Purmerend

DR. P. A. M. GEURTS, Leiden

DR. G. VAN ROON, Rijswijk

G. S. SCHAAFSMA, Breda

CONTRIBUTIE

f 20,— per kalenderjaar, het abonnement op Kleio inbegrepen

LEDENADMINISTRATIE

De ledenadministratie berust bij S. P. M. VERHEIJ, Jacob Mosselstraat 65, 's-Gravenhage, tel. 070 - 83 87 25. Aangifte en afschrijvingen aan dit adres. Bij aangifte wordt dringend verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van school van hoofdbetrekking

COMMISSIES

DIDACTIEKCOMMISSIE

DRS. A. H. VAN DEN BERG, *voorzitter*; DRS. J. H. BIERLING; C. H. M. BOSCH; A. C. E. JANSE O. POLETIEK; DRS. D. T. STEENIS; H. E. DE WOLFF

Socr.: DRS. J. HAM, Simon Stevinstraat 27, Amsterdam, 6, tel. 020 - 5 18 20.

Penn.: MEJ. A. U. M. KAMP, Plantsoenlaan 19, Bloemendaal, tel. 023-5 67 15

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

De gegevens over de P.A.-commissie staan vermeld op de laatste tekstpagina van dit nummer

COMMISSIE PUBLICITEIT

DR. F. DROST, *voorzitter*; A. J. V. M. ADANG

Socr.: W. F. KALKWIEK, Hommelseweg 486, Arnhem, tel. 08300 - 3 21 49

KLEIO

Orgaan van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland

Redactie: DR. P. A. M. GEURTS; DRS. H. J. NANNEN; DR. D. J. ROORDA; DRS. G. W. T. M. TOMASSEN; G. WIJLING

Socr.: DRS. A. C. H. J. VAN NOORT, Oranjelaan 101, Lisse, tel. 02530 - 45 27

Abonnementen voor leden: gratis; voor niet-leden f 15,— per kalenderjaar; studentenabonnement: f 10,— per kalenderjaar. Opgave aan S. P. M. VERHEIJ, Jacob Mosselstraat 65, 's-Gravenhage, tel. 070 - 83 87 25

KLEIO-DIDACTICA

Nummers te bestellen door overschrijving van het verschuldigde bedrag op postrekening 128701 t.n.v. de penningmeester van de V.G.N. te Rotterdam, met vermelding welk nummer wordt gewenst.

Correspondentie over deze bestellingen: S. P. M. VERHEIJ, Jacob Mosselstraat 65, 's-Gravenhage, tel. 070 - 83 87 25

Kleio en Kleio-Didactica worden uitgegeven door de V.G.N. in samenwerking met de Stichting Onderwijs Oriëntatie, gevormd door de uitgevers J. M. Meulenhoff - J. Muusses - P. Noordhoff - Nijgh & Van Ditmar - Spruyt, Van Mantgem & De Does - W. J. Thieme

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland
(V.G.N.)

NEGENDE JAARGANG - NUMMER 2 - MAART 1968

BESTUURSMEDEDELINGEN

1. Na de ledenvergadering van 16 december 1967 te Utrecht heeft het bestuur met betrekking tot de eindexamens de volgende activiteiten ondernomen.

Uit de moties die in Utrecht ter tafel zijn gebracht is één motie samengesteld (zie Kleio, januari 1968) die toegezonden is aan diverse personen en instanties.

Aan de motie die aan de minister is gezonden, met een afschrift aan de inspecteur-generaal, werd een uitvoerige toelichting gevoegd door de voorzitter. Als gevolg daarvan werden de voorzitter en 1e secretaris op 9 februari 1968 door de inspecteur-generaal ontvangen voor een nader gesprek. Ook aan de leden van de vaste commissie voor Onderwijs van de Tweede Kamer werden exemplaren van de motie gestuurd.

Aan de Raad van Leraren, de zusterverenigingen en de lerarenbladen werd de motie toegezonden, steeds vergezeld van een toelichting.

Met Knag en Velebi werd voortdurend contact onderhouden om de activiteiten te coördineren.

Over deze zaken zullen de leden nader worden geïnformeerd door middel van de jaarstukken (medio maart) en ter jaarvergadering (Utrecht, dinsdag 16 april 1968).

2. Het bestuur heeft een commissie ingesteld die tot taak heeft de vorm van het eindexamen geschiedenis nader te bestuderen. Op vrijdag 2 februari j.l. heeft de voorzitter van de VGN deze commissie geïnstalleerd. Tot leden van deze commissie zijn benoemd: drs A. van Boven, 's-Gravenhage; dr J.L.P. Brants, Goes; dr P.A.M. Geurts, Leiden; drs J.J. Hage, Utrecht; E.L.C. Kalle, Breda; drs N.J. Maarsen, Rijswijk; dr P. van der Meulen, Bilthoven; A.W. Parent, Deurne; H. de Ruyter, Leidschendam; drs D.T. Steenis, Amsterdam. Als voorzitter van de commissie treedt op: drs N.J. Maarsen.

Voor de Eindexamencommissie is de volgende instructie opgesteld:

Het bestuur der VGN,

overwegende dat de uitwerking van de Wet op het Voortgezet Onderwijs het noodzakelijk maakt zich opnieuw te bezinnen op doelstelling en vormgeving van eindexamens van het vak geschiedenis bij dit onderwijs,

besluit hiernaar een nader onderzoek te doen instellen en te dien einde een commissie in het leven te roepen (H.R. art. 14).

De commissie wordt van de volgende instructie voorzien:

art. 1. De commissie wordt genoemd: "Eindexamencommissie".

art. 2. De commissie bestaat uit ten minste één bestuurslid en een nader vast te

stellen aantal andere leden.

art. 3. Eén der leden van de commissie wordt door het bestuur, de commissie gehoord, tot voorzitter benoemd.

art. 4. De commissie heeft tot taak doelstelling en vormgeving van de eind-examens in het vak geschiedenis bij het vwo, havo en mavo te onderzoeken.

De commissie betreft in haar overwegingen onder meer:

- a. de plaats van het eindexamen geschiedenis in het geheel van de eindexamens.
- b. de plaats van het eindexamen geschiedenis in het geheel van het geschiedenis-onderwijs.
- c. het doelstellingenrapport van de VGN.
- d. de bestaande eindexamenreglementen.
- e. vorm en inhoud van vergelijkbare examens in het buitenland.
- f. onderzoeken en inzichten van de bijeenkomsten der didactiekdocenten, de universiteiten, de pedagogische centra en de inspectie.

De resultaten van het onderzoek legt de commissie neer in een rapport.

art. 5. De commissie doet, bij monde van haar voorzitter, in de bestuursvergadering verslag van haar werkzaamheden, zo dikwijls de voorzitter der Vereniging of de commissie dit verzoekt.

art. 6. De commissie doet in Kleio regelmatig verslag van haar werkzaamheden.

art. 7. Indien in de commissie verschil van mening bestaat met betrekking tot haar opdracht, wordt dit meningsverschil met het bestuur besproken en beslist het bestuur.

PRIJSVRAAGPROGRAMMA VAN TEYLER'S TWEDE GENOOTSCHAP TE HAARLEM

voor het jaar 1968

Directeuren van Teyler's Stichting en de Leden van Teyler's Tweede Genootschap hebben besloten voor het jaar 1968 de volgende prijsvraag uit te schrijven:

Gevraagd wordt een studie over:

De rol en betekenis van de
bourgeoisie in de Franse Revolutie.

Toelichting:

Algemeen wordt erkend dat het vooral ambtenaren en juristen zijn geweest die in de Franse Revolutie de leidende rol hebben gespeeld. Kan men deze revolutie tegelijkertijd blijven beschouwen als een kapitalistische bourgeois-revolutie, of althans als een revolutie die het op gang komen van een modern-kapitalistische economische ontwikkeling heeft bevorderd?

Volgens de Londense hoogleraar Cobban heeft de revolutie een dergelijke ontwikke-

ling juist vertraagd en legde zij "the foundations of such an intensely conservative society as France was to be for the next century and a half".

Aandacht dient ook te worden besteed aan de situatie ten plattelande (kan er gesproken worden van een "bourgeoisie rurale"?) en aan de verhouding stad-platteland. In dit verband zou ook het Physiocratisme in de beschouwing kunnen worden betrokken.

Het ideologische aspect dient in geen geval verwaarloosd te worden. Was er b.v. een anti-aristocratische bourgeois-mentaliteit, en zo ja, welke betekenis moet daaraan worden toegekend?

Het hanteren van een adequate, wetenschappelijk verantwoorde bourgeoisie-conceptie is natuurlijk van het grootste belang.

Bij de bestudering van dit onderwerp zou kunnen worden uitgegaan van de volgende publicaties:

Elinor G. Barber, *The Bourgeoisie in 18th century France*,
Princeton Univ. Press, 1955.

A. Cobban, *The Social Interpretation of the French Revolution*,
Cambridge Univ. Press, 1964.

J. Haak, "Cobban en de Franse Revolutie", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 78 (1965).

De prijs bestaat - indien naar het oordeel van Directeuren de omstandigheden dat gedogen - uit een gouden erepenning, op de stempel des Genootschaps geslagen, ter innerlijke waarde van vierhonderd gulden, of - zo de bekroonde daaraan de voorkeur mocht geven - uit een som van vierhonderd gulden.

Om voor beoordeling in aanmerking te komen moeten de antwoorden worden ingezonden vóór 1 januari 1971.

De antwoorden moeten in het Nederlands, Frans, Engels, Duits of Italiaans zijn geschreven, hetzij met een schrijfmachine, hetzij in Latijnse letters, goed leesbaar, in een handschrift anders dan van de inzender.

Zij moeten, zónder naam en slechts met een spreuk ondertekend, tezamen met een verzegeld couvert - met dezelfde spreuk als opschrift en van binnen bevattend naam en adres van de schrijver - worden ingezonden aan directeuren van Teyler's Stichting, Fundatiehuis, Damstraat 21 te Haarlem. Zij moeten binnen de gestelde termijn in hun geheel worden ingezonden; antwoorden, waaraan bij de inlevering enig gedeelte ontbreekt, zullen tot het dingenvaardig naar de ereprijs niet worden toegelaten.

De ingezonden antwoorden worden eigendom van de Stichting. Van deze antwoorden kunnen aan de schrijvers geen afschrift worden verstrekt, tenzij op hun kosten.

Opdat de inzenders niet langer dan strikt noodzakelijk is, in het onzekere blijven omtrent de uitslag der beoordeling, indien deze niet tot bekroning heeft geleid, kunnen zij - behalve het gezegelde couvert - nog een open couvert toevoegen, bevattende de naam van een vertrouwenspersoon, tot wie Teyler's Stichting zich

eventueel per correspondentie kan richten.

De schrijver van het bekroonde antwoord is gehouden het auteursrecht op zijn werk terstond over te dragen aan de Stichting, opdat deze het recht verkrijgt om het antwoord als Verhandeling van het Genootschap, desverkiezend óók vertaald, in druk uit te geven.

Indien de Stichting niet binnen drie maanden na de overdracht van het auteursrecht de bekroonde auteur heeft bericht, dat zij tot onverwijld uitgave van diens werk heeft besloten, wordt de overdracht van het auteursrecht ongedaan gemaakt en herkrijgt de schrijver de volle beschikking daarover.

De prijsvraag ingegaan in 1966 blijft gehandhaafd tot 1 januari 1969. Hierin wordt gevraagd: een verhandeling over die aspecten van de wisselwerking van een bundel geladen deeltjes met een plasma, welke leiden tot versnelling, resp. emissie van geladen deeltjes uit dit bundelplasma-systeem.

De prijsvraag ingegaan in 1967 blijft gehandhaafd tot 1 januari 1970. Hierin wordt gevraagd: een onderzoek naar de functie van de versregel in typografische poëzie.

Voor de thans lopende prijsvragen gelden de daarvoor uitgeschreven programma's, welke nadere toelichtingen bevatten. Exemplaren hiervan zijn kosteloos verkrijgbaar bij directeuren van Teyler's Stichting, Fundatiehuis, Damstraat 21, Haarlem.

DE POSTACADEMIALE CURSUS IN GRONINGEN

Op 30 september 1967 is de cursus "Sociaal en politiek radicalisme eind 19e eeuw" gestart. Een periode uit de "vaderlandse" geschiedenis zou met een groep docenten uitgediept worden. Voor mij als deelnemer aan de vorige cursus "Aziatische Geschiedenis" was dit geen eerste kennismaking met deze nieuwe vorm van de post-academiale vorming van geschiedenisdocenten.

Jammer genoeg is het aantal deelnemers (maar gelukkig ook een vrouw onder het gehoor) niet erg groot. Is dit te wijten aan het vele voorbereidende werk voor de invoering van de mammoetwet en de overschakeling naar de nieuwe eindexamen-regeling?

Op 2 december werd de eerste fase van de cursus afgesloten, waarbij op vier zaterdagen bekende en minder bekende figuren uit deze periode de revue gepasseerd waren. De bijdragen van de Heren Mellink en Taal, beiden verbonden aan de Rijks-universiteit te Groningen, verdienen dat meer collega's de tocht naar Groningen ondernemen.

Vele collega's bezoeken al de regionale bijeenkomsten en de jaarlijkse conferenties, maar op zo'n cursus wordt ons de gelegenheid geboden dieper op een bepaald aspect uit de geschiedenis in te gaan. Het is daarom te wensen dat meer collega's steun geven aan dit nieuwe werk, dat verfrissend voor de deelnemers werkt en een grote stimulans kan zijn voor ons werk in de school.

A. Tukker.

HISTORISCHE LEESPORTEFEUILLES

Er zijn nog enkele plaatsen open voor personen die deel willen nemen aan de historische leesportefeuilles, die nu een jaar lang in het kader van de Commissie voor Post-Academiale Vorming rouleren.

Er is een groep portefeuilles waarin Historische Zeitschrift, Revue Historique, English Historical Review, History en Geschichte in Wissenschaft und Unterricht zijn opgenomen. Het leesgeld hiervoor bedraagt f 19. -- per jaar, waarbij dan nog de portokosten komen voor de doorzending aan de volgende lezer. Bij deze groep kunnen nog vier deelnemers geplaatst worden.

Een tweede groep portefeuilles omvat naast de reeds genoemde tijdschriften nog twee andere, namelijk Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte en Journal of Modern History of American Historical Review en Saeculum. De kosten hiervan bedragen f 27. -- per jaar plus de portokosten. Bij deze groep kunnen nog drie deelnemers geplaatst worden.

Ongeveer tienmaal per jaar ontvangt u een portefeuille met drie tijdschriften, die u enkele weken thuis kunt houden.

Nadere inlichtingen en aanmeldingen bij Dr J. Swart, Industrieweg 26, Assen (tel. 05920-3006).

PERSBERICHT

Heden verzonden wij aan de Minister van Onderwijs en Wetenschappen het volgende telegram:

De Nederlandse jongeren, verenigd in de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis, namen met grote verontrusting kennis van berichten omtrent een voorgenomen wijziging in de eindexamenregeling geschiedenis voor VHMO-scholen, zoals laatstelijk onder meer beschreven in het historisch maandblad Spiegel Historiae.

Indien werkelijk een Algemene Maatregel van Bestuur wordt gegeven, strekkende tot geheel of gedeeltelijke schriftelijke examinering van het vak geschiedenis, zou dit niet een pas op de plaats, maar een ernstige stap achteruit betekenen.

Juist wij, als Bond waarin de Nederlandse jeugd zich verenigt, gevoelen ernstige bezorgdheid over deze voornemens.

Wij dringen er dan ook met de grootste klem bij Uwe Excellentie op aan, te bevorderen dat een dergelijke verstarrende regeling niet wordt ingevoerd, en veeleer die maatregelen te nemen welke de onlangs bereikte vooruitgang t. a. v. het eindexamen geschiedenis zullen kunnen continueren.

Afschrift gezonden naar:

- de Staatssecretaris van Onderwijs.
- de Directeur Generaal voor het Onderwijs.

TOCH LEERZAAM

Wanneer men heet van de naald zijn indrukken weergeeft van een conferentie, zoals wij die twee maal per jaar plegen te houden, loopt men de kans, dat details teveel nadruk krijgen en het zicht op de grote lijn verloren gaat. Wacht men wat, dan komen veel opgetekende bijkomstigheden irrelevant voor en tekent zich de visie op het geheel duidelijker af. Door omstandigheden heb ik ditmaal het laatste procédé gevolgd. Helaas moet ik dan achteraf constateren, dat de post-academiale conferentie over "Europa en de Arabieren" niet voldaan heeft. Sommigen, naar ik gehoord heb, in het geheel niet, anderen en mij niet geheel. Zoals ik het zie, treft onze commissie voor postacademiale vorming geen of nauwelijks verwijt. Integendeel, wat de organisatie betreft liep de conferentie gesmeerd, waren ook enkele verbeteringen in de conferentietechniek te constateren. Zo was er geruime tijd uitgetrokken voor wat voorzitter van Roon het hoogtepunt der conferentie noemde, de paneldiscussie. Zeker twee van de drie inleiders echter stelden de verwachtingen van vele deelnemers aan de conferentie teleur. Drs P. Smoor gaf in zijn referaat over "Islam en de Arabische herleving" veel, maar ook te veel bekende, feiten. Het referaat van dr J.C.J. Sanders beantwoordde niet aan de titel "Israël en het westen: speerpunt in de Arabische wereld" en boeide vooral door de merkwaardige gevolgtrekkingen, die de inleider verbond aan eigen belevenissen in het Naburige Oosten. Deze referent stelde het Westen als aristotelisch denkend tegenover de geesteshouding der Arabische wereld, door hem neo-platonisch genoemd, misschien geen al te gelukkige benaming. Zijn inleiding mondde uit in het pleidooi: laat Arabische leraren naar het Westen komen, dan zien zij dat het weten godsdienstig is (?), hard werkt, en zo meer, welke stelling niet werd beaamd door de derde inleider, drs E. Bonsel. "Het Arabische wantrouwen wordt niet weggenomen door Arabische leraren naar het westen te laten komen, maar door een reëler standpunt van het westen op de wereldhandelsconferentie". Dit laatste referaat, "Communisme en het Midden-Oosten" getiteld, voldeed het meest aan de eisen, welke door de doelstellingen der P.A.-conferenties en door de aard van het auditorium aan dergelijke voordrachten gesteld mogen worden. Natuurlijk kan men niet verwachten, dat de P.A.-commissieleden persoonlijk op de hoogte zijn van de mogelijkheden aan voorlichting over het onderwerp, dat zij op de conferentiedagen aan de orde willen stellen; de commissie zal zich uiteraard moeten laten adviseren. Dan moet dus gezegd worden, dat die adviezen niet geleid hebben tot het gewenste resultaat.

Afgezien nog van de problematiek der Arabische wereld was er, zoals altijd, op de conferentie heel wat te leren, behalve dan van het altijd leerzame contact met collega's. Zo bleek bijvoorbeeld weer, op welk glad ijs niet-historici zich wagen als ze historische situaties met elkaar gaan vergelijken. Mij althans lopen rillingen over de rug als ik in de stellingen van een der inleiders (dr Sanders) lees: "Geschiedenisonderwijs moet eigentijdse feiten laten zien tegen "analoge" feiten uit de historie, bijv.: Talleyrand in 1815 en Adenauer in 1945, economische toestand van Israël en die van Egypte, Syrië en Jordanië in 1967, vergeleken bv.

met die van Duitsland in 1933". Het slotdebat leverde trouwens een hoogtepunt van vergelijkbare aard op, toen collega J. 't Hoen drs Bonsel trachtte vast te pinnen op zijn interpretatie van het gedrag van Rusland in 1920; niet de debater haalde Rusland uit die jaren erbij, zoals de inleider beweerde, doch deze zelf. Aan het slot van het debat deed collega Nannen nog enkele mededelingen, welke te zeer de vormen van een eigen referaatje gingen aannemen; men kan ze in het volgende nummer van Kleio vinden en zijn zeker de moeite van het lezen en overwegen (en misschien reageren) waard.

't Allerlaatste woord was natuurlijk aan de V.G.N. -voorzitter, die pleegt te zeggen dat de studie nu pas begint. Dat is dan ook zo. Verder deed de heer van Voorst van Beest mededeling van correspondentie met minister en staatssecretaris, van een onderhoud, dat tegen 9 februari met de inspecteur-generaal bepaald was, van een schrijven aan de onderwijscommissie van de Tweede Kamer, van het feit dat de Raad van Leraren boos was op de V.G.N. Allemaal vreselijk indrukwekkend, en natuurlijk tekende iedereen in zijn zakagenda op, dat na 9 februari nieuws te verwachten was.... Doch laten we niet schertsen, want de samenkomst eindigde met een noodkreet van Van Voorst van Beest over vacatures in bestuur en commissies, waarvoor de juiste mensen gevonden moeten worden, en dat schijnt niet gemakkelijk. Toen ik hem de vorige avond door de conferentiezaal had zien rondsluipen, had hij mij al toegevoegd: "Ik zoek geschikte bestuurscandidaten", en zich toen haastig van mij afgewend. Hetgeen eerst een teleurstelling voor me was, doch bij nadere overweging à tête reposée 's nachts op mijn kamer een grote, de slaap bevorderende voldoening veroorzaakte.

C. L. A. Daniëls.

DE PRENTBRIEFKAART ALS WAPEN IN DE EERSTE WERELDOORLOG

Een der bedroevendste en tevens meest raadselachtige verschijnselen, die de eerste wereldoorlog hebben begeleid, is ongetwijfeld de hevige uitbarsting van haat tussen de oorlogvoerenden geweest, getuige slechts de scheldwoorden die men, ook achter het front, elkaar naar het hoofd wierp: Hunnen, Boches en dgl. Deze haat is stellig aangewakkerd door de wederzijds gevoerde propaganda. In deze propaganda-strijd is ook, met meer of minder succes, de oorspronkelijk zo vriendelijk als verre groet bedoelde prentbriefkaart ingeschakeld.

Reeds eerder heb ik er op gewezen, hoe juist in de eerste jaren dezer eeuw prentbriefkaarten verschenen bij gelegenheid van allerlei politieke of maatschappelijke gebeurtenissen. Voor- en tegenstanders luchtten op deze wijze hun hart, b. v. over de strijd tussen Boer en Brit, de Russisch-Japanse oorlog, de vermaarde kapi-

tein van Köpenick, de Franse "autobandiëten", de Parijse "Madame Steinheil" e. a. schandalen, en wat al niet meer. Begrijpelijk is, dat deze kaartenstroom in een tijd, zo rijk aan schokkende feiten als de eerste Wereldoorlog, wel geweldig moest aanzwellen. In nagenoeg alle oorlogvoerende staten zijn deze eendags-vliegen bij duizenden en duizenden verschenen, en vrij spoedig weer verdwenen. Indien dit nog niet geschied is, zal thans het zeer moeilijk zijn er enigszins volledige of tenminste overzichtelijke collecties van te vormen.

Aanvankelijk zijn het vooral particuliere drukkers en uitgevers geweest, die hun niet steeds smaakvolle of beheerste producten onder de opgewonden oorlogsmassa's poogden te slijten. Of deze prullen ooit in voldoende aantal het front bereikten en daar bijval vonden? Gezien hun bombastisch en irreëel karakter lijkt het laatste hoogst onzeker. Het schijnt vooral een zaak der "burgers", der stuurlui aan de wal geweest te zijn. Typerend lijkt mij, dat slechts een gering percentage der oplagen werkelijk per post verzonden is. De overgrote meerderheid schijnt eenvoudig te zijn opgekocht voor grotere of kleinere verzamelingen, als een herinnering aan de grote tijd, aan de spannende oorlogsjaren of verspreid als propaganda.

Een eerste indeling der grote massa oorlogskaarten zou kunnen zijn in: prentbriefkaarten naar foto's, of naar kunstwerken: schilderijen, tekeningen, gravures enz.

Wat de eerste, zéér talrijke groep betreft, deze kwam ongetwijfeld tegemoet aan een algemene wens, om een zichtbare indruk van het oorlogsgeweld te krijgen. Destijds bevatten de nieuwsbladen slechts letters; geïllustreerde bladen waren spaarzaam verspreid, zodat sommige krantenbureau's wel foto's naar oorlogsgebeurtenissen in hun voorhal ophingen, b.v. het Rotterdamsch Nieuwsblad in het kantoor aan het Beursplein. Men kan dus begrijpen, dat de plaatjes van en over de oorlog welkom waren.

Zo verschenen er portretten van vorsten en veldheren, helden en martelaren onder pakkende titels als: "War Notabilities", "Our Heroes" enz.; afbeeldingen van de strijd te land, ter zee en nu ook in de lucht; voorstellingen van oorlogsellende en verwoestingen met wraakgierige bijschriften. Natuurlijk waren de foto's niet zo levend en echt als thans. De fototechniek stond nog in de kinderschoenen, al bestond reeds de kodak. Ook schijnen veel militaire autoriteiten de nieuwsgierige fotografen meer als een onvermijdelijk kwaad dan als nuttige medewerkers te hebben beschouwd, laat staan dat men hen met de frontsoldaten aan een bestorming liet deelnemen om de pakkendste momenten te "kieken", zoals in Wereld-Oorlog II wel geschiedde.

Niettegenstaande deze onvolkomenheden droegen de oorlogsfoto's op prentbriefkaarten toch tot het bereiken der oorlogsdoelen bij. In de keuze der onderwerpen kan n.l. een zekere strekking gelegd worden. Oorlogsrüines, aangericht door de tegenpartij, b.v. de zwaar beschadigde kathedraal van Reims, roepen om wraak; foto's van het extra kalme Parijs tijdens de beschieting door het Duitse monsterkanon in april 1918 werken op hun beurt weer kalmerend en bemoedigend; foto's van de eigen gevangenkampen, wier bewoners blaken van gezondheid, vervullen de harten met zelfvoldaanheid en overtuigen van de braafheid der eigen partij.

Zo bevorderen de fotografische kaarten het bereiken van het oorlogsdoel. Méér gevoel en opzet vindt men terug in de prentbriefkaarten naar "kunstwerken". Het portret van de eigen mensen wordt tot een apotheose met pakkende bijschriften, dat van de tegenpartij ontaardt tot een caricatuur.

Keizer Wilhelm II en Hindenburg op één kaart krijgen het bijschrift:

"Deutschlands Stolz", het portret der vier verbonden monarchen de commentaar: "Treue Waffenbruderschaft". Een caricatuur van de "Kaiser" door Sachetti daarentegen draagt de als honend bedoelde betiteling: "The Supreme War Lord".

Voor al deze laatste der Hohenzollern's heeft het onder de tekenpen zijner tegenstanders zwaar te verduren gehad, waarbij de befaamde "Es ist erreicht"-snorren het bijzonder moesten ontgelden en een dankbaar aangrijpingspunt vormden.

Dan beginnen ook kunstenaars van zekere naam zich met het genre prentbriefkaart te bemoeien. De Duitsers geven series "Künstlerpostkarten" uit, zonder dat hieraan grote kunstenaars verbonden zijn. Beter is het bij de Geallieerden gesteld, waar men de handtekeningen van kunstenaars ontmoet als: Jean L. Forain, die met eenvoudige middelen aangrijpende indrukken weet te geven; Georges Scott, die

vooral in de eerste maanden keurige oorlogsplaten tekende voor de "illustration", welke later als prentbriefkaart verschenen; Poulbot, die een voorkeur had voor de kleine gamins in de banlieue; Muirhead Bone, die prachtige tekeningen maakte van het technisch karakter van de grote strijd: geschut, oorlogsfabrieken, werven enz.; Bruce Bairnsfather, die het meer in het grappige zocht.

Doch het is natuurlijk veel waard, wanneer men "neutrale" kunstenaars voor de goede zaak weet te winnen. De Geallieerden wáren zo gelukkig, en publiceerden het werk van de Spanjaard F. Sancho, die een op de oorlogsgebeurtenissen toegepaste reeks Fabelen van Aesopus tekende, en ten onzent Louis Raemaekers, die tegelijk voor de Telegraaf en de Daily Mail zijn knappe, zeer partijdige tekeningen schetste. Zij werden in een afzonderlijk kaartenbundeltje ten bate van het Croix-Rouge Française uitgegeven. Bijzonder welkom waren ook de leuke, gekleurde tekeningen van de Elzasser Hansi, die zich in het landelijke vermeide: Elzasser boeren en boerinetjes in zelden of nooit gedragen nationale dracht, smachtende naar de tricolore.

De bedoeling der kaarten als propaganda-materiaal blijkt ook uit de bijschriften, niet alleen in de talen der Geallieerden (zelfs Russisch), doch ook in die der Neutralen (Nederlands en Skandinavische talen).

De afbeeldingen op vele "kunstkaarten" zijn daar niet rechtstreeks voor bedoeld geweest. Het zijn vaak verkleinde nadrukken van grotere schilderijen, tekeningen, illustraties in kranten en tijdschriften, als: de Franse Illustration, de Engelse Illustrated London News (Still going strong), de Duitse Fliegende Blätter enz. Dit toont aan, dat men de prentbriefkaart als meer volwaardig begon te beschouwen. Hierop wijst ook de wijze van uitgeven.

In het eerst was de prentbriefkaarten-productie bijkans geheel het werk van particulieren, al dan niet deskundig, wier naam soms op de achter- of voorzijde ontbreekt. Het resultaat is er dan ook vaak naar. Doch gaandeweg wordt dit anders. Tal van liefdadige of maatschappelijke organisaties zien in de uitgave van oorlogskaarten niet slechts een middel om het oorlogsdoel sneller te bereiken, doch ook

om hun kassen te spekken. Dit geschiedt aan beide zijden van de frontlijn. Hier volgen enige namen: National War Fund Charities; Croix-Rouge Française; de Y.M.C.A. (met vrij vreedzame voorstellingen); Der Deutsche Verein für Sanitätshunde (met een R. K. -hond er op), Journée Française de Secours National, Deutscher Luftflotten-Verein (met een bommengooiende Zeppelin), Asiles de Soldats Invalides Belges (ééntalig); Werk voor de tabak van den Belgische Soldaat (tweetalig); Kolonialkriegerdank (met de Emden, die Madras beschiet) naast een Kolonial-Krieger-Spende. Wat de te verwachten financiële resultaten betreft, geeft een kaart van het Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz de inlichting, dat van de "Verkaufspreis" dezer "Künstler-Postkarte", zijnde 10 Pfennig, het aandeel van het Centraalkomitee 5 Pf. zal bedragen. Blijkbaar had men te hoog gemikt, zodat een rode opdruk het publiek moest verzekeren, dat de "Abgabe für den Wohlfahrtszweck" slechts 3½ Pfennig bedroeg. Blijkbaar werd op een grote afzet gerekend.

Dat deze weldadigheidsuitgaven soms een grote omvang konden aannemen, bewijst wel de Oostenrijkse reeks Officiële Karten voor: Rotes Kreuz, Kriegsfürsorge, Kriegshilfsbüro, met fraaie reproducties naar ondertekende schilderijen, waarvan ik een no. 572 bezit. De roemrijke oorlogshandelingen zijn verzameld onder de titel: Aus dem goldenen Buch der Armee, terwijl het zwoegen der burgerij herdacht wordt als: Stilles Heldentum.

Op den duur zijn naást deze kaarten met charitatieve bedoelingen grote uitgaven ontstaan, die een m.o.m. officieel karakter dragen. Het duidelijkst blijkt dit streven uit de talrijke series van het Engelse blad de Daily Mail. Alle zijn foto's, gekleurd en ongekleurd, en ze werden vervaardigd naar Official War Photographs, wat de medewerking der autoriteiten insluit. Er werd zelfs een album voor uitgegeven, waarin voor 240 van deze kaarten plaats was. Prijs 2/6 post free.

Ook in Frankrijk zijn soortgelijke series verschenen, b.v. in 1915 een, die zich "Guerre 1914-15" noemt en waarvan de uitgever een E. le Delay 127 Boulevard Sébastopol te Parijs was (deze was ook de uitgever der prenten van George Scott). Een andere serie, wijd verbreid en met een groot aantal nummers, vermeldt geen uitgevers, maar draagt wel achterop vertalingen van het Franse bijschrift (aan de voorzijde) in enige "neutrale" talen. Over het algemeen is de afwerking der Engelse kaarten zorgvuldiger dan bij de Fransen. Ik geloof niet, dat een der oorlogvoerende landen zulk een rijke collectie van goed verzorgde oorlogsprentbriefkaarten heeft laten verschijnen als juist de Britten. Nergens heeft men de prentbriefkaart zo ernstig opgevat als in Engeland, waar men er de propagandistische waarde ten volle van inzag.

Wat de geest der oorlogskaarten betreft, vooral de oudste edities blijken bij beide partijen weinig rekening te houden met de werkelijke, de echte oorlog in al zijn verschrikkingen. Aan weerszijden is het een "frischer, fröhlicher Krieg", om dit oude afgesleten adagium nog eens te gebruiken, dat men m.i. ten onrechte aan de Duitse Kroonprins toeschrijft. Op Duitse kaarten, in de eerste oorlogsmaanden verschenen, beeldt men zonder aarzelen geslaagde ruiterscharges af, terwijl reeds sedert de "charge of the light brigade" (1854) de zich opofferende cavalerie bijkans een gemeenplaats was geworden. De oudste Franse kaarten vertonen veel

gloire en bravoure van in de pantalon rouge gestoken militairen, b.v. die van Scott.

Latere kaarten blijken meer begrip te hebben van de hardheid van de loopgraven-oorlog, verhelen die niet, doch temperen haar met een soort wrange humor, b.v.: op een tekening van Forain spreken met elkaar twee poilus, maar nog met platte petten; "Pourvu qu'ils tiennent". zegt de een. Qui ça? vraagt de ander. "Les civils", luidt het antwoord.

In deze spotprenten voelen wij wel sterk het verschil in mentaliteit tussen de Geallieerden en onze Oosterburen. Dit komt niet alleen daardoor, dat de idealen der Geallieerden b.v. de democratie (vooral na het uitvallen van Rusland en het meedoen van Amerika van de daken gepredikt), ons West-Europeanen meer liggen dan de opvattingen omtrent staat en gezag bij de Centralen. Het ligt voor een goed deel daarin, dat de centrale mogendheden zich weinig om hun "image" hebben bekommerd, dus om de indruk, die zij op hun omgeving maakten. Men denke aan het fusilleren van de verpleegster miss Cavell, misschien formeel terecht, doch in elk geval een grote tactische fout, die de tegenstanders behoorlijk hebben uitgebuit.

Men denke slechts de dramatische kaart in felle kleurendruk van T. Corbell: het lijk van Miss Cavell ligt op de voorgrond, half gedekt door een Belgische en een Britse vlag. Op de achtergrond een vleugelpiano, waarop de dood een huiveringwekkende melodie speelt. Een pickelhaube op de piano verduidelijkt de bedoeling, zomede het bijtende opschrift: The murder of miss Cavell inspires German "Kultur".

Vandaar ook, dat de Geallieerden, toen zij de kans kregen, een getrouwe reproductie der proclamaties van de bezettingsautoriteiten in België (met Engelse vertaling) als prentbriefkaart verspreidden. Die logen er niet om!

Tegen deze aanval der Geallieerde caricatuur waren de Duitsers slecht opgewassen, omdat juist hun beste caricaturisten steeds in de oppositie waren geweest, b.v. Th. Th. Heine van de Simplizissimus. Dit bood Duitsland's vijanden de gelegenheid om een keur der spotprenten van deze opposanten als kaarten in het licht te geven onder de duidelijke titel van: "Peints par eux-mêmes".

De Duitse caricaturen, vooral uit de eerste maanden, zijn meestal plat en grof. Toen men tegen het einde van de oorlog op het idee kwam om de neutralen met Duitse spottekeningen te beïnvloeden, zullen deze slechte kaarten met Nederlandse bijschriften, wel weinig succes hebben gehad.

In Duitsland schijnt nooit een officieel of semi-officieel lichaam bestaan te hebben, dat stelselmatig en op grote schaal oorlogsprentbriefkaarten vervaardigde en verspreidde. Men had de handen te vol met de oorlogvoering of onderschatte het belang. Er werd slechts voor eigen mensen, dus reeds overtuigden, geproduceerd en men liet het over aan particulieren, aan charitatieve dan wel maatschappelijke instellingen, zij het soms met enig artistiek succes. De serie, getekend door de schilder B. Wendemann is werkelijk geestig en beschaafd en munt uit door fijne pasteltinten. Vermoedelijk is zij eerst in een weekblad als Jugend of de Fliegende Blätter verschenen. De kunstenaar, die in vredetijd tafelen uit de society zal hebben afgebeeld, beperkt zich in zijn oorlogsprenten

meest tot burgerij en verlofgangers. Ook de reeks: Eine U-Boots-Fernfahrt, in 12 Original-Gemälden van Claus Bergen mag om zijn frisse kleuren en geringe pathos gezien worden.

Doch vaak zwelgen vele Duitse kaarten, vooral de oudste en de goedkopere, in de romantiek, blijkende o.m. uit de bijschriften, soms aan bekende soldatenliederen ontleend, zoals: Der Gott der Eisen wachsen liess, der wollte keine Knechte; Frisch auf mein Volk, die Flammenzeichen rauchen! u.s.w.

Citaten onder het portret van S.M. Kaiser Wilhelm kunnen ons evenmin bekoren: Wir Deutsche fürchten Gott, sonst nichts auf der Welt! Geschlagen wird der Feind unter allen Umständen! Ich kenne keine Parteien mehr, ich kenne nur Deutsche! Deze rethoriek ligt ons te zwaar op de maag en het droevige is, dat de Duitsers niet begrijpen, waarom wij dit niet begrijpen.

Dit misverstand heeft zich later gewroken.

In elk geval, reeds in de eerste Wereldoorlog slaagden de Duitsers er niet in, "zich zelf te verkopen". Hun "publicity" legde het af tegen die der Geallieerden. Vergelijking hunner prentbriefkaarten met die der tegenpartij toont dit aan. Dit heeft ongetwijfeld tot hun nederlaag bijgedragen.

* * * * *

PROBLEMEN ROND HET GESCHIEDENISONDERWIJS IN DE BRUGKLAS.

Op zaterdag 27 april a.s. wijdt de "Historische Kring" een bijeenkomst aan de problemen rond het geschiedenisonderwijs in de brugklas. Vier auteurs van schoolboeken en vertegenwoordigers van de experimenteer-scholen uit Deurne, Helmond en Veghel zullen hun visie geven op het geschiedenisonderwijs in de brugklassen van m.a.v.o./h.a.v.o./v.w.o. De korte inleidingen worden gevolgd door discussie.

Het bestuur van de Historische Kring nodigt gaarne belangstellende V.G.N.-leden uit voor deze bijeenkomst die zal plaatsvinden in hotel "Cocagne" in Eindhoven. Aanvang 15.00 uur.

LE BLESSÉ AU CRÉNEAU

347. — LE COLONEL, inspectant ses tranchées, une nuit d'alerte. —
Pourquoi n'es-tu pas au poste de secours, à te faire soigner ?

L'HOMME. — C'est-y vous, mon colonel, qui garderez mon créneau ?

*Scène de GEORGES SCOTT, d'après un récit du colonel R., du ... régiment.
(D'après l'illustration).*

60. LES HONNEURS SOUS LE FEU (Dessin de Georges Scott, d'après l'illustration)

LA BORNE

HET GESCHIEDENISONDERWIJS IN DE LAGERE KLASSEN (II)

Dr P. van der Meulen

(Zie Kleio 9 jrg. no 1, 1968)

Toen ik, ten besluite van mijn artikel in het laatst verschenen nummer van Kleio, de hoop uitsprak u in een volgende bijdrage ervan te kunnen overtuigen dat, met inachtneming van de door Waltraut Küppers geformuleerde eisen, ten volle recht kan worden gedaan aan ons vak en u in uitzicht stelde dit aan enkele buitenlandse voorbeelden te illustreren, hebt u misschien niet vermoed dat het land waarnaar ik als eerste zou verwijzen, Engeland zou zijn. De gedachte immers is, naar ik aanneem, niet bij u opgekomen dat vooral auteurs van Engelse geschiedenisboeken zich op de hoogte zouden hebben gesteld van het door Waltraut Küppers verrichte onderzoek. Welnu, u hebt gelijk gehad. Men kan veilig aannemen dat het aantal Engelse historici dat van dit Duitse boek heeft kennis genomen uiterst gering is en er bovendien zo goed als zeker van zijn dat onze vakgenoten daar het nauwelijks de moeite waard zouden vinden er zich in te verdiepen. Om aan te tonen dat dit geen losse veronderstelling is vermeld ik wat ik in het laatst verschenen Engelse handboek over de didaktiek van het geschiedenisonderwijs, dat van Burston en Green 1), in het hoofdstuk "Psychology and the History Teacher" hieromtrent gevonden heb. Er staat dat de geschiedenisleraar pas dan de psychologie moet raadplegen wanneer zijn onderwijs onvruchtbaar (ineffective) is; voor het overige is "common sense" voor het begrijpen van de ontwikkeling der kinderen belangrijker dan psychologische kennis. Ik ken althans één, zeer prominente, figuur in de V. G. N. die dit citaat met warme instemming zal lezen!

In andere boeken 2) worden weliswaar enkele voorbeelden genoemd van de wijze waarop men rekening kan houden met de uitkomsten van de psychologie, maar bij nauwkeurige lezing blijken ook deze veeleer aan de praktijk ontleende, persoonlijke ervaringen te zijn dan uit de psychologie verkregen gegevens. Men kan ze als volgt samenvatten 3) :

I. Kinderen hebben een passie voor verhalen uit de geschiedenis en voor het detail (the particular) met name van de wijze waarop de mensen vroeger werkten, woonden, aten of streden. Voor bijzonderheden uit de politieke geschiedenis echter interesseren ze zich nauwelijks.

II. Begrippen, beslissingen en samenhangen van de politieke geschiedenis dienen te worden vereenvoudigd en gedramatiseerd en bijvoorbeeld in de vorm van individuele beslissingen van verantwoordelijke mensen gepresenteerd te worden. Wanneer u deze, ik herhaal, meer aan de praktijk ontleende, persoonlijke ervaringen dan uit de psychologie verkregen gegevens echter vergelijkt met het gepubliceerde resultaat van Waltraut Küppers onderzoek, zult u zien dat, al zijn deze Engelse uitspraken weinig genuanceerd en al beperken ze zich tot een betrekkelijk smal gebied, ze er in wezen niet zo ver van afwijken. Daarom meen ik ook naar het werk van Engelse auteurs te mogen verwijzen. Bovendien kunnen die uitspraken mijn in het vorige artikel geuite veronderstelling bevestigen dat zulk research-werk als in Duitsland verricht is een ervaren leraar meestal alleen maar versterkt

in een vermoeden dat hij diep in zijn hart al koesterde. Wanneer ik echter in dat verband als mijn mening heb verkondigd dat het toch goed was dat de (Nederlandse) leraar zich verdiepte in Küppers' werk, al was het alleen maar om hem van zijn slechte geweten te ontlasten, dan moet ik daar nu aan toe voegen dat op de Engelse geschiedenisleraren dit argument nauwelijks indruk zal maken. Zijn geweten immers kwelt hem allerminst. Hij waagt het er met een benijdenswaardige onbevangingheid op, het beginsel dat hij zich door "trial and error" als "common sense" heeft verworven, toe te passen. Daarvan getuigen bijvoorbeeld de zeer talrijke monografieën waarover het geschiedenisonderwijs daar te lande de beschikking heeft en die, voorzover het de klassen één tot en met drie van het voortgezet onderwijs aangaat, de klassen waarin het geschiedenisonderwijs een verplicht vak is (daarna wordt het keuzevak), de leerlingen ongetwijfeld zullen boeien.

Ik denk in de eerste plaats aan de serie "Then and There" waarin tot nu toe - bij Longmans - een vijftigtal delen verschenen is. De "general editor", Majorie Reeves, is er niet alleen in geslaagd zich van de medewerking van een groot aantal specialisten te verzekeren, wier naam er borg voor staat dat het gebodene wetenschappelijk verantwoord is maar heeft bovendien kans gezien alle auteurs die bijdragen hebben geleverd van het besef te doordringen dat zij voor jongens en meisjes van ongeveer elf tot veertien jaar schreven. Ik heb de moeite genomen (of liever het genoeg gehad) ze alle door te lezen en ik kan u de verzekering geven dat, al kan natuurlijk het ene deel beter geslaagd worden genoemd dan het andere, ze zonder uitzondering aan zeer hoge eisen van didactisch inzicht en vakkennis voldoen.

Naar volledigheid is door de uitgeefster en de contribuerende medewerkers niet gestreefd. De boeken, waarvan het eerste de titel draagt "Ancient Egypt" en het laatste "The General Strike 1926" zijn weliswaar in chronologische volgorde uitgegeven maar bieden, in plaats van een algemeen overzicht van de gehele geschiedenis, tamelijk uitvoerige "patches" daarvan. Alle in de boeken vermelde feiten zijn ontleend aan bronnen die in de tijd die beschreven wordt, ontstaan zijn. Op dezelfde wijze zijn de illustraties (tekeningen) gebaseerd op afbeeldingen die vervaardigd zijn door mensen die "Then and There" leefden. De tekst is zo bewerkt dat de kinderen hem geheel zelfstandig, zonder nadere uitleg, kunnen begrijpen. De tekeningen vormen met de tekst één geheel: ze worden door het verhaal verduidelijkt en verhelderen op hun beurt het geschrevene. Er is geen enkele illustratie opgenomen waarnaar niet uitvoerig wordt verwezen. Door vele concrete bijzonderheden wordt in woord en beeld aanschouwelijk gemaakt hoe mensen in een bepaalde tijd leefden, dachten, werkten en woonden. Marjorie Reeves, die ook zelf een aantal voortreffelijke delen over de middeleeuwen heeft geschreven, zegt in haar voorwoord: "By studying what people said in word and picture about themselves, you will come to feel at home in one patch of the history of the past and really live with the group of people as they thought and worked. And gradually you will be able to fill in more patches of history".

Een andere, eveneens voor deze leeftijdsgroep bestemde serie is "People of the Past" (Oxford University Press). Hierin zijn vijf (verzamel)delen verschenen die na genoeg op dezelfde wijze zijn opgezet. Ik vind ze echter in zover nog aantrekke-

lijker dat hierin handelende personen steeds in het middelpunt van de belangstelling worden geplaatst, zo mogelijk mensen die werkelijk geleefd hebben, indien het niet anders kan, gefingeerde figuren. Dit laatste acht men in Engeland een verantwoorde vorm van stofpresentatie voor deze leeftijdsgroep, mits er natuurlijk maar niet op los gefantaseerd wordt maar de ten tonele gevoerde mensen, voorzover dat met onze beschikbare kennis valt na te gaan, zo hadden kunnen handelen en spreken als ze in het verhaal doen. Als dat zo is, zo luidt de opvatting, bevat een dergelijke dichtelijke schepping net zoveel historische waarheid als het ordenende werk van de wetenschappelijke onderzoeker die immers door het hantieren van generalisaties en abstracta ook een zekere vertekening van de werkelijkheid geeft. Verder passen de auteurs die een bijdrage hebben geleverd aan "People in the Past" vaker dan in de "Then and There" serie gebeurt de kunstgreep van Homerus toe, toestanden in handelingen om te zetten. (Homerus gaf geen beschrijving van Achilles' schild maar vertelde hoe het gemaakt was!)

Wanneer we ons vervolgens ervan op de hoogte willen stellen hoe de toestand in Duitsland is ten aanzien van de door mij in deze artikelen aan de orde gestelde vraag, dan vinden we veel hiervan, ook het laatste, terug bij de geschiedenisdidacticus Hans Ebeling. Voorzover het de eerste aanbieding van de stof betreft, bestaat er tussen hem en de Engelse medewerkers aan de "Then and There" en de "People in the Past" series een grote mate van overeenstemming. Ebeling wil de leerlingen evenmin als zij alleen maar algemene overzichten presenteren maar is voorstander van de "Inselbildung" methode. Hij meent dat op die eilanden vooral het tijd-historische koloriet van uitermate groot belang is, dat voorts bestaande toestanden en voorwerpen in ontdekkingen en uitvindingen moeten worden omgezet en opgeloste kwesties als opgaven, waarop de leerlingen eerst zelf hun krachten dienen te beproeven, moeten worden gegeven. Het gaat hem erom het dode getuigenis leven in te blazen, het statische te vervangen door het actieve en het dynamische. Hij acht het daarom van groot gewicht dat de leerling zich kan identificeren met een handelende persoonlijkheid. Hij poneert verder als zijn overtuiging dat voor deze leeftijdsgroep complexe geschiedkundige fenomenen tot hun elementen moeten worden herleid: alle gebeurtenissen moeten bij voorkeur in hun oorspronkelijke situatie waarin zowel de zakelijke problemen als hun menselijke aspecten zo duidelijk mogelijk geprofileerd zijn, zich afspelen. (En daarin bestaat dan bijvoorbeeld de grote betekenis die de Prehistorie bezit voor het binnenleiden in het historische denken, hier immers vinden we op bijna alle gebieden van het menselijk bestaan de oersituaties en speelt alles zich af in gemakkelijk te overziene en voor kinderen goed te begrijpen vorm. Maar ook de eigenlijke geschiedenis moet worden geëlementariseerd, hier zullen eveneens door selectie en presentatie de meest wezenlijke trekken van het historische worden en zijn in het licht gesteld moeten worden). Dit elementariseren betekent ook dat alle abstracte begrippen die de volwassenen zo graag en gemakkelijk hanteren voorlopig vermeden dienen te worden; ze zijn voor de leerlingen leeg en zonder betekenis. (Het leen- of zelfs het feodale stelsel, absolutisme, democratie, totalitaire staat enz.) De inhoud van deze begrippen moet concreet worden getransponeerd in de taal en de ervaren werkelijkheid der leerlingen. Daarom is het bijvoorbeeld ook geoorloofd historische ontwikkelingen of situaties in de vorm van een verhaal waarin een jongen of een meisje de hoofdrol speelt, te doen begrijpen.⁴⁾

Ziehier dan, summier weergegeven, enkele van Ebelings gedachten die u her en der in zijn "Didaktik und Methodik des Geschichtsunterrichts" 5) verspreid kunt vinden. Maar hij heeft het bij theoretiseren niet gelaten. Hij is immers in de eerste plaats een man van de praktijk. Uit de praktijk werden zijn voor het onderwijs bestemde werk- en vertelboeken geboren. En in het verband van dit artikel moet ik dan vooral de aandacht vestigen op de "Geschichten aus der Geschichte", waarvan tot nu toe drie delen bij Westermann in Brunswijk zijn verschenen. Van deze geldt ten naasten bij hetzelfde als van de in de "People of the Past" serie verschenen boeken. De opmerkelijke overeenkomst in opzet en uitvoering lijkt mij niet zozeer het gevolg van het feit dat in het ene land het andere is geïmiteerd als wel van de omstandigheid dat men ongeveer tezelfder tijd in Engeland en Duitsland tot de overtuiging is gekomen dat de geschiedenis op deze wijze bij leerlingen van deze leeftijdsgroep moet worden geïntroduceerd. Het idee, zoals dat zo dikwijls het geval is, zat in de lucht.

Maar, hoewel Ebelings werk sterk doet denken aan de delen van de "People of the Past" serie geef ik aan zijn "Geschichten aus der Geschichte" toch om twee redenen de voorkeur.

De eerste reden is dat zijn boek minder Duits is dan de Engelse serie Engels. Het schijnt dat de Engelse auteurs zich moeilijk kunnen voorstellen dat onderwerpen die buiten het gebied van hun eigen geschiedenis of buiten de gezichtskring van hun volk vallen voor de leerlingen van hun scholen van grote importantie zouden kunnen zijn. Het geschiedenisonderwijs in Engeland heeft, indien men de boeken als een weerspiegeling daarvan mag beschouwen en als men geloof mag hechten aan de verslagen van buitenlandse bezoekers, iets eng nationalistisch. Al wat met Engeland te maken heeft wordt breed uitgemeten, voor wat in geen of slechts ver- wijderd verband tot hun land staat wordt een opmerkelijke beknoptheid betracht. De Duitse geschiedenisboeken (want de tegenstelling is een algemene en heeft niet slechts op de genoemde werken betrekking), hoewel het natuurlijk duidelijk Duitse boeken zijn met alle voor- en nadelen daaraan verbonden 6), bestrijken een veel breder terrein en getuigen in aanzienlijk geringer mate van deze ietwat geborneerde vaderlandsliefde. De Engelsen zelf hebben dit verschil ook geconstateerd. Maar hoewel ze "fair enough" zijn het ruiterlijk te erkennen geven ze er tegelijk een verklaring voor die de Duitsers alle redenen ontnemt zich op de borst te slaan. De verklaring is te interessant om hem u te onthouden.

Dat de Duitsers, zo luidt hij, beter voor de dag komen valt niet uit het feit dat zij minder bevooroordeeld zouden zijn dan de Engelsen te verklaren. Maar alle Duitse geschiedenisboeken die in 1945 nog gebruikt werden zijn vernietigd op de reusachtige brandstapel die de geallieerden van het nazistische Duitse leermateriaal hebben gemaakt. Het gevolg daarvan was dat in het begin van de bezettingstijd de Duitse leraren en leerlingen helemaal geen geschiedenisboeken meer hadden. Men moest van voren af aan beginnen met het schrijven van boeken en degenen die dat gingen doen stond vanzelfsprekend de ineenstorting van het Hitlerregime levendig voor de geest. Alle nieuwe werken waren bovendien onderworpen aan de geallieerde censuur. De Duitse auteurs en de Duitse uitgevers wisten dat geen boek dat zich niet duidelijk distancieerde van alle ideeën die de nazi's verkondigd hadden, ook maar de geringste kans zou maken die barrière te passeren. Slechts schrijvers van

wie kon worden aangenomen dat zij in democratie geloofden en vrij waren van chauvinistische smetten zouden met werk voor de dag kunnen komen dat in de ogen van de bezetters genade zou vermogen te vinden. De Engelse scholen daarentegen bleven veelal de boeken gebruiken die reeds voor 1939 gedrukt waren. 7)

Als - wat ik aanneem - er in dit verhaal een belangrijk element van waarheid schuilt dan mogen wij de verhoudingsgewijs brede, internationale visie die uit de Duitse geschiedenisboeken spreekt als een Engelse verdienste waarderen die des te opmerkelijker is omdat de Engelsen als leermeesters in de Duitsers als leerlingen een deugd hebben weten aan te kweken die zij zelf niet bezitten. Ik moet natuurlijk zeggen: nog niet kunnen bezitten, want het gehele geval schijnt Jan Romein gelijk te geven die immers, op grond van het feit dat in London nóg gasverlichting werd gebruikt terwijl in Amsterdam, waar men toch op technisch gebied zo lang bij Engeland ten achter was gebleven, al elektrische straatlantaarns waren aangebracht, de stelling poneerde dat in de strijd om de voorrang datgene de beste kansen had wat het achterlijkste was :

De tweede grond waarop mijn voorkeur voor Ebeling berust is dat hij, in tegenstelling tot de Engelse auteurs, een gedegen studie heeft gemaakt van de pedagogische psychologie. Hoewel hij evenzeer als zijn Engelse collega's - ik heb dat al gezegd - een man van de praktijk is, een ervaren docent, een leraar die zoveel common sense bezit dat hij weet wat in zijn vak mogelijk is, heeft hij zich van het werk van Waltraut Küppers en haar voorgangers nauwkeurig op de hoogte gesteld. Men kan zelfs zeggen dat hij heeft gebouwd op de door haar onderzoek gelegde fundamenteën. Wat Waltraut Küppers niet meer heeft gedaan, antwoord te zoeken op de vraag welke konsekwenties het uit haar onderzoek geblekene nu voor de dagelijkse lespraktijk moet hebben, heeft hij trachten te verrichten. Wie zich de moeite wil getroosten People of the Past naast Geschichten aus der Geschichte te leggen krijgt de indruk eerst te luisteren naar zangers die door de natuur met een prachtige stem begiftigd zijn, naar natuurtalenten (en wat voor talenten!), om dan verrast een even begenadigd vocaal artiest te horen die door het scholen van zijn stem zijn kunst op een hoger niveau heeft weten te brengen. Als ik ooit overtuigd ben geworden van het nut dat de studie van de pedagogische psychologie ook voor de praktijk van het onderwijs afwerpt dan is het op het ogenblik dat ik Ebelings werk met dat der Engelse auteurs heb vergeleken. Die studie heeft hem immers niet slechts zijn gewetenrust hergeven, zoals hij met nadruk betuigt, maar hem ook in staat gesteld nauwkeuriger te bepalen hoe breed het vlak is waarop leerlingen in een bepaalde fase van hun ontwikkeling zich laten aanspreken en waar zij noodzakelijkerwijs verstek moeten laten gaan. Zo heeft Ebeling meer van hen kunnen vergen dan in Engeland geschiedt zonder ook maar ergens het onmogelijke van hen te eisen zoals in de algemeen-overzicht-methode maar al te dikwijls gebeurt. Bewonderenswaardig vooral acht ik de wijze waarop hij langzamerhand het beeld dat hij oproept weet te verdiepen en als het ware in het platte vlak waarop hij oorspronkelijk werkt het perspectief aanbrengt dat de leerlingen nu in staat zijn te zien. Hij heeft er mij opnieuw van doordrongen dat theoretische bezinning niet slechts dienstig is om de lessen die "ineffective" waren "effective" te maken maar ook het onderwijs dat al "effective" heten mocht "much more effective" te doen worden.

Nog één opmerking tot slot. Hoewel ik dat terloops al heb gezegd, moge ik, om

alle misverstand uit te sluiten, met enige nadruk herhalen dat noch de Engelse schrijvers, noch Ebeling van mening zijn dat geschiedenisonderwijs bestaat uit het vertellen of voorlezen van verhalen. Wie zich daarvan, voorzover het Ebeling betreft, wil overtuigen bestudere zijn "Didaktik und Methodik des Geschichtsunterrichts", het beste boek over geschiedenisdidaktiek dat ik ken. 8) Hier heb ik alleen over de eerste presentatie van de stof willen spreken. Wel is Ebeling, en ik met hem, van mening dat die eerste aanbieding belangrijker is dan soms wordt verondersteld. Door de eerste presentatie immers moet de belangstelling van de leerling worden gewekt. En zonder dat belangstelling is gewekt kan nu eenmaal moeilijk blijvende kennis worden aangebracht, evenmin als er zonder kennis bezwaarlijk inzicht kan worden gegeven. Voorzover men dat nog niet wist kan men uit het onderzoek van Waltraut Küppers met onomstotelijke zekerheid concluderen dat dit de volgorde is: belangstelling één, kennis twee en inzicht drie. Een leraar die zegt: "Het kan me niet schelen of mijn leerlingen mijn lessen met belangstelling volgen als ze maar weten wat ze moeten weten", spreekt al even dwaas als een docent die beweert; "Bij mij gaat het niet om kennis maar om inzicht". Want er beklijft geen kennis zonder belangstelling en er wordt geen inzicht verkregen zonder kennis". Zeker, er is nog een vierde niveau, het hoogste, waarop, als het goed is, iedere geschiedenisleraar al zijn leerlingen zal willen brengen: het niveau van het historisch besef, het niveau van het zich medespeler van de geschiedenis weten. Of het de docent zal lukken met al zijn leerlingen deze trap te bereiken, waag ik te betwijfelen. Maar met zekerheid durf ik te zeggen dat slechts bij die jongens en meisjes zich historisch besef zal kunnen ontwikkelen in wier hart al veel eerder warme, spontane belangstelling voor ons vak is ontwaakt.

-
- 1) Burston W.H. and Green C.W.: Handbook for History Teachers, London 1962.
 - 2) Ministry of Education, Teaching History, The Teaching of History, Incorporated Association, Cambridge, 1950.
 - 3) Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geografie-Unterricht, Braunschweig 1965/66.
 - 4) Terwijl in Engeland voor zover ik weet in naam van het wetenschappelijk geweten niet tegen deze wijze van transponeren van de stof wordt geprotesteerd behoefde men nog geen profeet te zijn om te kunnen voorspellen dat dit in Duitsland wel zou geschieden. Rohlfes bijvoorbeeld is van mening dat soortgelijke vertellingen alleen dan kunnen overtuigen wanneer zij op authentieke bronnen berusten. Waar geen of schaars vertellend bronnenmateriaal bestaat moet men zich tot zakelijke mededelingen beperken. (G.W.U. oktober 1967) Ebeling daarentegen bestrijdt deze opvatting in zijn "Didaktik und Methodik" met dezelfde argumenten als in Engeland worden aangevoerd. Hij krijgt steun van H. Bertlein die schrijft: "Am Wesen des Menschen ändert es nichts, ob er an einem bestimmten Tage zu diesem oder jenem Fenster hinausgeschaut und ob er diese oder jene Bekleidung getragen hat. Die Frage lautet nur: Könnte er dies alles getan haben?" (Über die Problematik des geschichtlichen Jugendbuches, Reutlingen 1955)
 - 5) Hermann Schroedel Verlag, Hannover 1965.

- 6) Ebeling is van een zekere neiging tot pathos en heldenverering bijvoorbeeld niet altijd vrij te pleiten!
- 7) Ontleend aan: E.H. Dance, *History the Betrayer*, London 1960.
- 8) De "Didaktik und Methodik" wordt gecompleteerd door "Praxis des Geschichtsunterrichts" (2 delen, Schroedel, Hannover 1964) waarin Ebeling en zijn medewerker Kühl voorbeelden van hoe in de onderwijspraktijk te werk kan worden gegaan, geven. Hiervan zegt Rohlfes (G.W.U. oktober 1967): "Beide Bände sind Fundgruben für den Praktiker: die Arbeit mit der Zeitleiste, die Lehrer-erzählung, die Benutzung von Quellen, die Verwendung von Zahlen und Statistiken - alles wird kenntnisreich beschrieben und in seinen Möglichkeiten erörtert".

URBANISATIE EN SECULARISATIE

(Enkele opmerkingen naar aanleiding
van Harvey Cox: *The secular city*)

Dr M.B. van der Hoeven

In augustus 1966 verscheen in Amerika een boek, dat nogal wat opzien baarde en grote belangstelling trok, namelijk de studie van Harvey Cox, *The secular city*. Intussen is een Nederlandse vertaling verschenen onder de titel "De Stad van de Mens" en ook deze uitgave schijnt goed te lopen zoals de vakterm luidt.

Ik meende dat het voor ons historici nuttig kon zijn dit werk wat uitvoerig aan te kondigen, in hoofdzaak in verband met het begrippenpaar in de titel vermeld. We gebruiken deze termen bij ons onderwijs allemaal en we zullen er de nodige uitleg wel bij geven. Het kwam mij gewenst voor de ideeën van Cox in wat ruimer kring bekend te maken. Uiteraard kan men over deze begrippen en de visie daarop geheel op eigen wijze blijven denken, die visie aanhangen of verwerpen. Maar is het in het algemeen niet goed van tijd tot tijd weer eens bepaald te worden bij de inhoud van begrippen, die wij te vaak als cliché's al te gemakkelijk hanteren?

Het is niet de bedoeling het gehele boek te bespreken; dat zou te veel plaats-ruimte vragen en bovendien wil deze inleiding graag een aansporing zijn de studie zelf ter hand te nemen. Ik heb mij daarom beperkt tot de eerste drie hoofdstukken, naar mijn mening de belangrijkste omdat hierin de theoretische grondslagen worden ontvouwd voor de verdere uitbouw van de moderne Stad van de Mens. Eventueel kan een andere collega voor ons die moderne grootstad, met een neologisme "technopolis" genoemd, beschrijven.

Harvey Cox begint met het constateren dat onze tijd het best gekenmerkt wordt door de begrippen urbanisatie en secularisatie. Urbanisatie is het (voorlopige) sluitstuk van een progressieve historische ontwikkeling, mogelijk door de groei van wetenschap en techniek en met als gevolg het verloren gaan van vrijwel alle tradities. Er bestaat namelijk een wisselwerking - in de culturele anthropologie heeft men dat proces duidelijk aangetoond - tussen het leefklimaat, de

uiterlijke vorm van de maatschappij, en de wijsgerige grondgedachten die in die maatschappij uitdrukking vinden. In onze tijd wordt dat leefklimaat bepaald door de gesecculariseerde grootstad, de technopolis, om het even of wij daarin intern verblijven of aan de periferie wonen of zelfs er ver vanaf wonen. Voor de Griek was de kosmos een polis in het groot met, uit de natuurgoden geabstraheerde, anthropomorfe goden. De middeleeuwer zag het heelal als een grote ambachtsheerlijkheid zonder grenzen. En wij tenslotte zien het heelal als de Stad van de Mens, als een secular city.

Wat nu is het wezenskenmerk van het grondbegrip secularisatie? Van Peursen gaf de volgende omschrijving: "Secularisatie is de verlossing van de mens uit de ban waarin godsdienst en wijsbegeerte de menselijke rede en taal gevangen hebben". Saeculum betekent in het Latijn (ook) "tijd van nu". De secularisatie is dan het proces dat men de geschiedenis onttrekt aan het Fatum (hoe men dat Fatum ook ziet); de mythologische en religieus-symbolische wereldvisies worden vervangen door het besef dat de mens verantwoordelijk is voor de wereld zoals hij die gemaakt heeft, voor de tijd van nu. Dus geen verschuilen achter een Fatum of de Normen of de hand Gods in de geschiedenis. Zoals Bonhoefer het kernachtig uitdrukte:

"De mens wordt volwassen". Is seculariseren dan niet een anti-godsdienstig bedrijf? Integendeel, de religie wordt in een gesecculariseerde wereld juist een strikt persoonlijke aangelegenheid met alle kansen tot verdieping. De religie speelt alleen in het openbare leven geen rol meer. De staat of de gemeenschap als totaliteit is a-religieus, volgens sommigen zelfs per definitie a-moreel. Pluralisme en tolerantie hebben na eeuwen eindelijk hun bestaansrecht verworven, ook bij de rooms-katholieke kerk, die het gesloten systeem het langst bewaarde en verdedigde. De secularisatie, dat is dus het betrekken van alle waarden op de tijd-van-nu, is slechts mogelijk geworden door de urbanisatie, de tweelingzuster van de secularisatie. De urbanisatie vormt in feite het geheel van omstandigheden, waarbinnen en waardoor de secularisatie tot stand komt. We moeten de urbanisatie los zien van het vraagstuk van de kwantiteit, het inwoneraantal, de densiteit der bevolking, het areaal met huizen, enz. Urbanisatie is een nieuwe samenlevingsstructuur, waarbij het wegvallen der tradities het meest opvallend is. De sancties, ontleend aan de traditionele moraal, zijn vervangen door tolerantie (jeugdprobleem, provo's en andere verschijnselen). Het stedelijk centrum is er aansprakelijk voor om de noodzakelijke sociale achtergrond te vormen van de samenleving in een gesecculariseerde levensstijl. Want het gaat om die levensstijl.

In de 13e eeuw komt de dan heersende levensstijl tot uiting in de ridderroman, de bouw van kathedralen, de troubadours, de theologen, Thomas van Aquino vooraan als grootmeester der scholastiek. De rechte lanen in de uitgestrekte parken, geschoren hagen, de deïstische theologie, het koele classicisme kenmerken alle de 18e eeuw. Zo moet onze eeuw gezien worden als een eenheid waarin mode en bouwkunst, de theologie en de provo, de betaalde sport en de vergaande overheidsbemoeiing alleen begrepen kunnen worden als men ze ziet als evenzovele uitingen van de gesecculariseerde tijdgeest. Merleau-Ponty sprak in dit verband van "la manière d'être". Deze zijnswijze, deze manière d'être valt te beschouwen in haar uiterlijke vormgeving (de sociale factor) en innerlijke levenssfeer (het cultu-

rele aspect). Om dit (volledig) te begrijpen is inzicht nodig in de genetische, als men wil historische groei naar deze fase. We kunnen daarbij drie Hauptstufen onderscheiden:

a) de stamgemeenschap; hierin bestond een grote mate van saamhorigheid, gevoed door de idee van bloedverwantschap. Toch moeten we het ons niet voorstellen als een ongedifferentieerd beeld. De culturele anthropoloog Paul Radin zegt treffend dat de pragmatist, die van de godsdienst "iets verwacht" even goed zijn plaats in deze stamgemeenschap heeft als de denker, die een mythologisch of religieus systeem ontwerpt. Eén ding is alleen duidelijk: de religie en de cultuur kunnen niet beschouwd en bestudeerd worden buiten de economische en sociale context. De godsdienst ligt verankerd in bepaalde gedragspatronen, die op zich weer een gevolg zijn van economische en sociale structuren. Veranderingen van economische of sociale aard brengen veranderingen op godsdienstig gebied mee. "Geen correlatie is meer bepaald of meer constant in een maatschappelijke structuur dan die tussen economisch niveau en de aard der bovennatuurlijke voorstellingen van de groep en van het religieus-gezinde individu in het bijzonder". Als de produktiewijze ingrijpend verandert, verandert men van goden, althans van de godsvoorstellingen. Stam, stad en technopolis stellen verschillende vormen van een economische en sociale gemeenschap voor; zij symboliseren tevens verschillende vormen van geloof en wereldbeschouwing.

b) de stad; de overgang van stam naar stad was van wereldhistorische betekenis. Elke polis schiep boven de stamgoden een nieuwe cultus. Stamgewoonten en stads-wetten, bloedverwantschap en onpersoonlijk rechtssysteem kwamen met elkaar in botsing. Heel duidelijk spreekt Sophocles hiervan in zijn bekende drama Antigone. Kreon verbood op grond van de stadswet het begraven van de broer van Antigone, die tegen het stadsbestuur in opstand was gekomen. Antigone begroef haar broer toch en werd tot straf zelf levend begraven. Traditie of wet? God of mensenwet? Ziedaar de vragen, die Sophocles stelt. In de stam heeft ieder zijn plaats en identiteit; alle levensvragen vonden binnen het stamverband een bevredigend antwoord: huwelijk, beroep. De mens is in de stam geen "persoonlijkheid", de stam leeft in hem, bepaalt zijn manière d'être.

Het muntstelsel en het alfabet bevrijden de mens uit dit knellend systeem. Door beide kan er intermenselijk contact komen. De ruilhandel, altijd van strikt persoonlijke aard, wordt een geldhandel, onbepaald. En het alfabet brengt het schrift onder de mensen; het is niet langer een geheimtaal, niet langer zijn het "heilige tekens" of hiëroglyfen. Voor het eerst komt de gedachte op van scientia est potentia, kennis is macht (al ligt er nog een heel lange weg naar het scientia est pecunia voor de boeg. Maar dan is allang de spreuk geworden pecunia est potentia). Toch gold dit alles slechts de bewoners van de stad. Eerst het christendom opent de poort voor de "vreemdelingen en bijwoners", die "medeburgers en huisgenoten" worden (Efeze 2,19). Doordat Athene en Rome deze idee ten enenmale misten konden zij nooit uitgroeien tot een echte stad, al telde Rome lange tijd meer dan een miljoen inwoners.

c) De stad is in feite een overgangsfase naar de technopolis, de tijd en wereld van nu. We zouden kunnen zeggen: de stad vormt de periode van de culturele middel-

eeuwen tussen stam en technopolis. Misschien is er meer verwantschap tussen de pre-alfabetische mens uit de grotten met hun holentekeningen en de post-alfabetische mens met zijn elektronisch overgebrachte beeldtaal dan tussen de mens uit de stad en de technopolis. Sociaal en economisch gesproken komen we van een primitief communisme via de lange bourgeoisperiode in het tijdperk van het socialistisch communisme. Voor die stadscultuur veroorloof ik me een lang citaat: "Het fenomeen "stadscultuur" kunnen de meesten van ons niet als een loutere overgangsfase wegwuiven. Het maakt deel uit van ons eigen leven. Het gaf ons de boekdrukkunst en de boeken, de deïstische godsleer en de autonomie der wetenschap, investeringskapitalisme en bureaucratie. Het gaf ons eindeloos meer, maar wij releveren juist deze elementen, daar zij nauw samenhangen met wat Max Weber, in zijn karakteristiek van onze eeuw, heeft betiteld als "rationalisatie". We releveerden bovengenoemde elementen tevens, omdat zij een zo in het oog vallend contrast markeren tussen de stamcultuur enerzijds en het technisch tijdperk anderzijds. De afgodspriester is het symbool van de mens die leeft in stamverhoudingen; hij is het die zijn godsdienst dansend en zingend gestalte geeft. De Puritein is daarvan de tegenhanger voor de stadscultuur. De stadsbewoner bemediteert het Woord en hoort het preken. De mens van de stamfase verliest zijn identiteit in de wereld van zijn demonen en van zijn groep; de stadsman voelt zich, in alle bescheidenheid overigens, een individu. De man van de stamcultuur ontmoet zijn goden, als hij in een stuiptrekkende rondedans zich voelt wegglijden in de extase der zinnen, terwijl de stadsbewoner Gods stem, die hem tot plichtsvervulling maant onder het koele daglicht van een reflexieve zelftucht, vanuit een eindeloze verte tot zich hoort komen. Deze vergelijking zou de indruk kunnen vestigen dat de stadsmens een uitgerekend en weinig spontaan wezen moet zijn. Laat ons hem evenwel niet te hard vallen. In de eerste plaats mogen we bedenken, dat hij zelden het beeld dat wij van hem tekenden, verwezenlijkte. Vervolgens blijft staan, dat hij de weg heeft bereid voor onze technische grootstadbeschaving, onze technopolis. En deze zou nimmer een aanvang genomen hebben zonder hem".

Laten we nu het begrip secularisatie nader beschouwen.

Friedrich Gogarten heeft de weg tot een totaal nieuwe beschouwing van dit begrip geopend met zijn definitie: "Secularisatie is het legitieme gevolg van de invloed van het bijbels denken op de geschiedenis". Er zijn drie hoofdmomenten van het bijbels geloof, die ieder voor zich voor een bepaald aspect van de secularisatie verantwoordelijk zijn:

het begrip "schepping" is de ontgoddelijking van de natuur;

de Uittocht uit Egypte luidt de secularisatie van het staatswezen in;

de humanisering van de ethiek berust op de Sinaïtische wetgeving.

Eerst de inhoud van het woord. Saeculum is het Latijnse woord dat gebruikt wordt naast mundus. Saeculum is dan déze tijd en mundus betekent wereld. Saeculum werd een tijdsaanduiding en gebruikt om het Griekse aeon, dat eeuw of tijdvak betekent te vertalen; mundus werd een plaatsaanduiding en kreeg overdrachtelijk de betekenis van kosmos, de geschapen orde.

De Grieken dachten de werkelijkheid in termen van ruimtelijkheid, de Joden in die van tijdelijkheid. Voor de Grieken was de wereld een uitgebreidheid, een

plaats. Inwerking van buiten af op die werkelijkheid was ondenkbaar. Toen in de late middeleeuwen een nieuwe ster, een novum, ontdekt werd, vond deze ontdekking bij velen grote weerstand, omdat daarmee het volmaakte Aristotelische wereldbeeld geweld werd aangedaan. Voor de Grieken bestond in feite geen wereldgeschiedenis (uiteraard wel een mensheidsgeschiedenis). Voor de Joden is de wereldgeschiedenis een reeks gebeurtenissen tussen de schepping en de voltooiing. Het bestaan speelde zich voor de Grieken af in de ruimte, voor de Joden in de tijd. Tegen deze achtergrond moeten wij de betekenisverschuiving van het begrip saeculum zien. Saeculum kreeg, allereerst theologisch, een inferieure betekenis. Deze, veranderlijke wereld, de tijd nu tegenover de onveranderlijke geestelijke of bovennatuurlijke wereld. Hier denke men aan de strijd in betekenis tussen de wereld-geestelijke en de priester-religieuze, tussen de seculiere en reguliere geestelijkheid. Werd de eerste niet inferieur gedacht aan de tweede?

Zo kreeg secularisatie een scala van beperkte betekenissen:

- a) als een priester-religieuze wereld-geestelijke werd duidde men dat aan met de term secularisatie;
- b) bij de strijd over de wereldlijke en geestelijke jurisdictie sprak men bij overdracht aan de wereldlijke macht van secularisatie (in katholieke landen heet de overdracht van een school of ziekenhuis, onderhouden door religieuze instanties, aan de staat nog secularisatie);
- c) ook op cultureel gebied spreekt men van secularisatie als de kunst onttrokken wordt aan iedere religieuze bestempeling en deze culturele secularisatie is een gevolg van de politieke en sociale secularisatie.

Samenvattend kunnen we zeggen, dat secularisatie een historisch proces impliceert, waardoor maatschappij en cultuur van de bevoogding door kerkelijke of andere wereldbeschouwelijke supervisie worden bevrijd.

Het is duidelijk dat we nu moeten oppassen voor het zogenoemde secularisme, het onderworpen zijn aan de ideologie van een nieuwe staatsorde. Ook dan is er bevoogding van en door een wereldbeschouwing, al zou deze volmaakt a-religieuze zijn.

Tegen deze algemene achtergrond vinden de drie hoofdmomenten hun plaats.

De ontgoddelijking van de natuur

De nog niet gesecculariseerde mens woont in een betoverd woud, waar geesten rondwaren. Er zijn goede en kwade demonen. De werkelijkheid is geladen met magische kracht, die bedreigt of beschermt. Doet men een beroep op vakkundig gehanteerde esoterische wetenschap dan kan men de krachten der onzienlijke wereld in stelling brengen tegen een familie- of stamvijand.

Na lang aarzelen geven de anthropologen thans wel toe dat magie niet alleen een bepaald aspect is maar de eigenlijke wereldbeschouwing der primitieven. Deze magie bepaalt de levensstijl van de nog niet gesecculariseerde mens. Planten en dieren zijn zijns gelijken.

De godsdienstige stelsels van de Soemeriërs, Egyptenaren en Babyloniërs bleven vormen van een hogere magie, uitgaande van een eenheidsrelatie tussen mens en kosmos. De Joodse opvatting markeert een doorbreken van deze gesloten cirkelgang. De geschiedenis was geen deel van

de kosmologie, de maatschappij geen deel van de natuur, de tijd van de ruimte. De Joodse scheppingsgeschiedenis brengt een scheiding aan tussen God en de natuur, tussen de mens en de natuur. De Joden gebruikten ongetwijfeld dezelfde mythen als hun naburen, maar zij wijzigden deze. Zon, maan en sterren zijn geen goden of halfgoden maar zij zijn creaties van Jahweh: de sterren voeren geen bewind over het leven der mensen. Daarom kunnen deze hemellichamen geen aanspraak maken op verering of aanbidding. In diepste wezen is het scheppingsverhaal uit Genesis een brok a-theïstische propaganda. De natuur kan voortaan realistisch bekeken worden. Er is ook geen verwantschapsrelatie tussen de mens en de natuur. Familierelaties strekken zich uit in de tijd, niet in de ruimte. Het gaat altijd om de voorvaderen en de kindskinderen. Het Joodse stambesef is rechtlijnig, het is historisch en niet kosmologisch. De aarde is aan de mens onderworpen, het is niet het terrein van Demeter of een andere godheid. De natuur is onttoverd, zoals Max Weber dat noemde. Deze ontgoddelijking van de natuur is de noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van de natuurwetenschap. Daar de technopolis niet denkbaar is zonder de moderne natuurwetenschap is de ontgoddelijking van de natuur noodzakelijke voorwaarde voor de huidige verstedelijking, voor de technopolis. Terzijde kan hier gewezen worden op een immens probleem. Wil in de ontwikkelingslanden een werkelijke technologische omwenteling plaats vinden dan zal ook daar de natuur onttoverd moeten worden.

De secularisatie van het staatswezen.

Het gaat hierbij om de uitoefening van gezag krachtens goddelijk recht. Gezag is voor de primitieve stamverbanden altijd de adequate uitdrukking van de wil der goden. De staatkundige en godsdienstige orde worden geïdentificeerd, om het even of het opperhoofd van de stam tegelijk tovenaars is of in het Romeinse keizerrijk, waar de keizer wetgever en opperpriester is. De secularisatie van het staatswezen reikt tot de bijbelse oorsprong van de Exodus. Deze uittocht maakte de terugkeer tot een priester-koning voor goed onmogelijk; voortaan treden naast de koningen de profeten op met een eigen bron van gezag. De machtsstrijd tussen paus en keizer in de middeleeuwen is een voorbeeld, hoe iedere terugkeer tot de vereniging van religie en staatkunde gedoemd was te mislukken. Hoe hebben de pausen, gesteund door de theologen, gehunkerd naar de onderschikking van de wereldlijke macht aan die van de clerus, met name aan die van de paus. Deze spanning tussen de joods-christelijke religie en de absolute staatsidee is sinds Augustinus een wezenlijk element gebleven van de westerse staatsleer. We wijzen op Machiavelli, Marsilius van Padua, Pierre Bayle. Al zijn er elementen over van een religieus opgevatte staatsmacht (de kroningsplechtigheden in Engeland, de eed van de Amerikaanse president op de bijbel), de praktijk wijst overal op een ontkenning van enige goddelijke macht van de heerser, om het even of het gaat om koningin Elisabeth of president Kwame Nkrumah van Ghana. Daar doet het wanhopige streven van het nationaal-socialisme en de stalinistische persoonsverheerlijking niets aan af.

/ betekende een revolutie tegen de goddelijke heerser en

De humanisering van de ethiek

De mens uit de stamcultuur en zijn gesecculariseerde opvolger hebben gelijkelijk voor hun wereldbeschouwing een sociaal en historisch geconditioneerd uitgangspunt; alleen de hedendaagse stadsmens is zich daarvan bewust, zijn voorganger echter niet. Voor de moderne mens is zijn hele bewustzijn gerelativeerd. Paul Tillich noemde het huidige tijdsgewricht gekenmerkt als "een wereld van gebroken symbolen". De waarden van de gesecculariseerde mens zijn ontdaan van elke religieuze zingeving, van iedere aanspraak op een absolute betekenis. Zijn waarden zijn wat bepaalde mensen in een bepaalde tijd en een bepaalde situatie voor goed houden; ze zijn geen eigenlijke waarden meer, maar waardebepalingen. Wij moeten een last torsen, die onze voorgangers vreemd was, namelijk het bewustzijn dat onze ethische opvattingen voor onze nakomelingen even verouderd zullen zijn als die van onze voorvaders die zijn voor ons. Er bestaat geen vaste ethische zekerheid. Opent dit niet de weg naar een volslagen anarchistisch relativisme? Als de secularisatie resulteert in de ontheiliging en relativisering van alle menselijke waarden moet dat dan niet uitlopen op nihilisme?

Laten we daarbij niet vergeten dat elke stellingname uitgaat van enigerlei realiteit. Het relativiseren van waarden behoeft nog niet te leiden tot solipsisme. Niemand heeft het recht zijn eigen waardebepalingen aan iemand anders op te leggen, omdat ieders horizon beperkt en geconditioneerd is, maar dat kan bijzonder constructief zijn. Een gezond relativisme legt de grondslag voor een pluralistische maatschappij. Deze vorm van secularisatie begon met de wetgeving op de Sinai en het bijbels verzet tegen afgoderij. In de antieke culturen vielen goden en ethische normen samen; het gebod tegen de gesneden beelden betekent dat de mens niet mocht aanbidden wat hij zelf gemaakt had. Hij mocht aan de afgoden geen morele waarden toekennen. De bijbel ontkent het bestaan van afgoden niet, maar relativiseert ze. Hetzelfde vinden we terug bij het iconoclasmie. Gabriel Vahanian ziet in het aan het bijbels geloof ontleende iconoclasmie "het opgeven van 's mensen natuurlijke neiging om zichzelf, zijn maatschappelijke groep, de staat of zijn cultuur te vergoddelijken ... een meedogenloos aan de kaak stellen van het constant en onder velerlei vormen voorkomend streven om het eindige te stellen op het niveau van het oneindige, het voorbijgaande de status te verlenen van het eeuwige" Het volhardend protest tegen idolen en iconen vormt de basis voor een vruchtbaar relativisme. De drie centrale lijnen van het secularisatieproces zijn aldus beschreven en welke conclusies volgen hier nu uit? In eerste instantie dat wij allen, ook zij die hun houding ten opzichte van de werkelijkheid ontleen aan het bijbels geloof, moeten streven naar volmaking van het secularisatieproces. Dat houdt in dat men ieder romantisch reveil van de oude mythologieën een halt moet toeroepen. We moeten ons hoeden voor het weer invoeren van stamgoden, in welke vorm ook en het nationaal-socialisme is voldoende voorbeeld voor deze waarschuwing. Ook mag de staat niet meer vergoddelijkt worden; politieke leiders en bewegingen mogen we nooit een religieuze glans geven; hier zij Stalin het waarschuwingssein. En tenslotte moeten we op het terrein van de ethische normen uiterst waakzaam zijn. Niemand kan voorkomen dat een of andere groep er aanspraak op maakt dat haar normen absolute geldigheid bezitten. Wat voorkomen moet worden is dat die groep het staatsgezag of

de sociale ordening misbruikt om haar normen aan anderen op te leggen. Dit vraagt een geweldige zelfverloochening vooral van diegenen, die verstrikt zitten in mythische of metafysische zekerheden.

In deze volledig gesecculariseerde maatschappij ontstaat de technopolis, waarin wij met alle nog aanwezige contrasten leven. In die technopolis moeten wij onze manière d'être vinden. Om die te bepalen moeten we de sociale verhoudingen onder de loep nemen, want deze geven aan de manière d'être de typische vorm. De totale levenssfeer wordt bepaald door de culturele factoren.

De sociale vormgeving kan misschien niet beter bepaald worden dan door twee voorbeelden, ontleend aan de technopolis zelf: het schakelbord (wat de anonimiteit van de mens waarborgt) en het klaverbladcircuit als het symbool voor een gelijktijdige beweeglijkheid in zeer verschillende richtingen. Maar dan verlaten we het terrein van de theoretische beschouwingen en zijn we aangeland bij de praktische opbouw van de Stad van de Mens. Dat leze men in het werk van Harvey Cox zelf.

Amersfoort

Dr M.B. van der Hoeven

Attentie: Nummering van Kleio:jrg. 9 no 1 is genummerd 337-368, moet worden 1 - 32.

REPERTORIUM DER MODERNE GESCHIEDENIS, onder redactie van Prof. Dr Fr. de Jong Edz., L. van der Land, Prof. Dr I. Schöffner, Amsterdam/Brussel (Agon Elsevier) 1960, 513 pag., f

De door Elsevier op verschillende terreinen van wetenschap uitgegeven repertoria moeten beslist in een behoefte voorzien. Een indrukwekkende reeks is immers reeds verschenen. In een tijd waarin aan de ene kant de belangstelling van het lezerspubliek groeiende is, aan de andere kant de menselijke kennis steeds moeilijker valt te overzien, is dit alleszins begrijpelijk. Een repertorium dient, als vak-encyclopedie, in de eerste plaats een betrouwbare feitelijke informatie te verschaffen, overzichtelijk geordend en door een uitvoerig register toegankelijk gemaakt. Aan al deze voorwaarden beantwoordt Elseviers "Repertorium der moderne geschiedenis", geschreven door tien historici en twee "politicologen", stellig.

Of het werk ook uit een oogpunt van geschiedschrijving een aanwinst genoemd mag worden is een andere vraag. Een ieder kent de nadelen verbonden aan het schrijven van een boek door een staf van medewerkers, hoe deskundig zij ieder voor zich ook mogen zijn. Ook hier blijken deze af en toe, bv. waar aan de Jodenvervolging in het negentiende-eeuwse Rusland bijna een halve pagina, aan die onder Hitler amper twee regels worden gewijd. Bezwaarlijk vind ik dat de geschiedenis van

1919-1960 te zeer land-voor-land is behandeld, waardoor het krijgen van een werkelijk overzicht van deze periode wordt bemoeilijkt. Een paar voorbeelden van de nadelen die deze methode met zich mee brengt: de communistische woelingen in Europa na de Eerste Wereldoorlog worden behandeld voordat de Russische revolutie is besproken; eerst komt het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog aan de orde (onder Duitsland), pas later de oorlog in Abessinië en de Spaanse Burgeroorlog (resp. onder Italië en Spanje).

Een derde bezwaar is toch ook wel, zelfs voor een werk dat pretendeert in principe slechts de traditionele politieke geschiedenis te geven, dat de algemeen historische achtergronden te zeer worden verwaarloosd. De grote "politieke" bewegingen, als liberalisme, nationalisme, communisme en fascisme zijn wel erg oppervlakkig behandeld, de voor het politieke gebeuren toch ook wel belangrijke "geestelijke" stromingen worden in het algemeen niet eens genoemd. De sociaal-economische achtergronden komen relatief nog het beste tot hun recht. Wie het met betrekking tot de gebeurtenissen van het jongste verleden om werkelijk inzicht te doen is, zou ik dan ook liever naar een boek als dat van H. Stuart Hughes, "Contemporary Europe - A History" (onder de titel "Histoire de l'Europe contemporaine", in het Frans vertaald), dat op de - weliswaar beperkt gehouden - literatuurlijst van het Repertorium zeker niet had mogen ontbreken.

Intussen, uit de naar voren gebrachte bezwaren make men niet op dat het Repertorium als een overbodige publicatie moet worden beschouwd. Alleen al door de grote plaats (een kleine 200 bladzijden) aan de na-oorlogse periode gegeven, betekent zijn verschijning, beter: ongewijzigde herdruk (helaas! een bijwerking tot 1966 ware welkom geweest) een aanvulling op de niet al te overvloedige literatuur in de Nederlandse taal voor de contemporaine geschiedenis. Veel lof verdient ook het streven een grotere aandacht te geven aan de geschiedenis van de niet-Europese en van de kleine Europese landen. Onze eindconclusie moge dus luiden: voor een beperkt doel een zeer bruikbaar boek, ook in de leerlingenbibliotheek.

H. A. van Vessem

LATIJS AMERIKA IN DE 20e EEUW. Uitgave van de Commissie Postacademiale Vorming der VGN, in samenwerking met Van Goor Zonen, Den Haag.

Het bovenvermelde verslag van de collegeconferentie van 20 en 21 januari 1967 is aan de deelnemers toegestuurd.

Met veel genoegen hebben wij het verslag van deze bijzonder geslaagde conferentie nog eens doorgelezen. In extenso zijn opgenomen de referaten over "Poli-

tieke ontwikkelingen" van oud-ambassadeur Dr H. Riemens, "De economische ontwikkeling" van Prof. dr L.H. Janssen S.J. en "Enkele sociaal-culturele ontwikkelingen" van Prof. dr H. Hoetink. Eveneens vindt men in het boekje wat de drie inleiders bij het colloquium hebben gezegd over: de rol van de Kerk in Zuid-Amerika; de relatie tussen maatschappijstructuur en totalitaire bewegingen; de rol van het partijwezen, de criteria voor het onderscheid tussen de partijen en de verpolitisering van het leger; de integratie van Zuid-Amerika; en tenslotte de relatie Nederland - Zuid-Amerika.

Een uitgebreide bibliografie voor verdere studie sluit het werkje af; hierbij is speciaal gelet op gemakkelijk verkrijgbare en betaalbare werken.

Tot nu toe werd aan Latijns Amerika in ons geschiedenisonderwijs gewoonlijk een zeer bescheiden plaats toegemeten. De meeste docenten zijn ook niet al te deskundig op dit terrein. Het ligt o.i. in de lijn der verwachting, dat de betekenis van dit grote gebied in de toekomst niet onaanzienlijk zal toenemen.

In het kader van de capita selecta zal men ook in ons onderwijs meer aandacht aan deze interessante landen kunnen gaan besteden.

Dit boekje is daarbij onmisbaar. Het is te bestellen door overschrijving van f 2,90 op giro 52 73 14 t. n. v. de penningmeester van de Commissie Postacademiale Vorming der VGN, Den Haag.

G. Taal

RAAD VAN ADVIES

Prof. Dr. J. C. Boogman (Univ. Utrecht), Prof. Dr. A. E. Cohen (Univ. Leiden)
Prof. Dr. A. F. Manning (Univ. Nijmegen), Prof. Dr. A. B. Breebaart (G. U. A'dam)
Prof. Dr. M. C. Smit (V. U. A'dam), Prof. Dr. E. H. Waterbolk (Univ. Gron.),
Dr. J. L. P. Brants (Insp. VHMO), J. W. Fossen (Hfd. insp. Kweeksch.)

KERNCOMMISSIE

Dr. G. v. Roon, Burgemeester Elsenlaan 17, Rijswijk, ZH. tel.: 070-984590
voorz.: algeh. leiding en univ. cursussen

Drs G. A. J. Giezeman, Dirk v. Voorburglaan 16, Voorburg, tel.: 070-868123
vice-voorz.; roosters collegedagen en contact met sprekers.

P. Knoppers, Ten Hovestraat 51, Den Haag, tel.: 070-546133, 1e secr.

Drs J. C. Visser, Antonie Duyckstraat 66, Den Haag, 2e secr.; kringenwerk

W. J. A. v. d. Berg, Teunisbloemplein 50, Den Haag, tel.: 070-689866
alg. adjunct; conferenties.

Penningmeester H. v. Unnik, Pomonaplein 21, Den Haag, tel.: 070-680355

Postrekening 527314 t. n. v. penningmeester Commissie Postacademiale

Vorming der V. G. N., 's-Gravenhage.

De bijdrage voor de deelnemers aan de postacademiale colleges is f 6, -- (leden
V. G. N.) of f 10, -- (niet-leden).

LEDEN MET ZELFSTANDIGE TAKEN CONTACTPERSONEN DER RAYONS

Drs. A. Plaatsman, Haydnlaan 18, Groningen, tel.: 05900 - 35119
(rayon 1: Groningen, Leeuwarden, Zwolle).

C. C. A. v. d. Wilde, Thorbeckestraat 28 III, Arnhem, tel.: 08300 - 37305
(rayon 2: Arnhem, Hengelo, Zutphen).

Drs. J. H. Bierling, Saturnusstraat 72, IJmuiden, tel.: 02550 - 7997 (rayon 3:
Noord-Holland).

Dr. M. T. J. v. d. Vorst, Spotvogellaan 35, Den Haag, tel.: 070 - 685609
(rayon 4 : Zuid-Holland en Utrecht)

Dr. F. Vercauteren, Dr. Mollerlaan 1, Waalwijk, tel.: 04160 - 2902
(rayon 5 : Zeeland en Noord-Brabant).

Drs. L. Nellissen, Kon. Emmaplein 16, Maastricht, tel.: 04400 - 15928
(rayon 6 : Limburg).

PORTEFEUILLES

Dr. J. Swart, Industrieweg 26, Assen, tel.: 05920 - 3006.

POSTACADEMICA: Drs. R. H. Cools, Zijdeweg 57, Wassenaar, tel.: 01751-8251

KONTAKT MET KLEIO: Drs. P. J. van Zweeden, Liornestraat 119, Hoorn.
tel.: 02290 - 5270

KRINGSECRETARIATEN:

Alkmaar: Honthorstlaan 19; Amsterdam: Titiaanstraat 33/I;

Arnhem: Hommelseweg 486; Den Bosch: Buxtelseweg 48, Vught;

Breda: Biesdonkweg 65; Eindhoven: Hoogstraat 301 A;

Goes: Valckeslotlaan 89, Groningen: Achter 't Hout 1, Roden ;

Den Haag: Kijkduinsestraat 990; Haarlem: Da Costalaan 46, Driehuis;

Heerlen: Eykhagen college, Leenderkapelweg 27, Schaesberg;

Hengelo: Curacaostraat 67; Leeuwarden: Altenastreek 21, Dokkum;

Maastricht: Passementmakersdreef 30; Rotterdam: Jan Evertsenplaats 229;

Utrecht: Boreelstraat 21, Hilversum; Venlo: Groenstraat 244;

Zutphen: Deventerweg 58; Zwolle: Steinstraat 9, Kampen.

Prof. dr. W. Jappe Alberts

specialist op het gebied van regionale geschiedenis, schreef een belangwekkend boekje over lokale geschiedenis dat ook voor leraren bij het voortgezet onderwijs van dienst zal kunnen zijn bij de verlevendiging van de geschiedenisles.

Voor al de bronvermelding en de uitgebreide literatuurlijst zijn van betekenis.

De auteur had bij de samenstelling van zijn stof het L.O. voor ogen, doch nu zijn werk voltooid is, wordt er ook met graagte door andere deskundigen naar gegrepen.

De titel luidt:

Docentenboek

BIJ DE LANGE WEG

De prijs is f 5,—.

Levering kan geschieden via de erkende boekhandel

SPRUYT, VAN MANTGEM & DE DOES N.V.
Pieterskerkhof 38 Leiden

Methodes:

voor mavo-havo-vwo

W. F. Kalkwiek, C. C. A. van der Wilde, J. Wilschut

- **GESCHIEDENIS IN THEMA EN TAAK**

een semi-concentrische methode in thema's

voor havo-vwo

Dr. M. B. van der Hoeven, Dr. R. Reinsma

- **FUNDAMENTEN EN MIJLPALEN**

en

A. Adang, Dr. F. E. M. Vercauteren

- **MENSEN EN MACHTEN**

beide leergangen semi-concentrisch

voor de bovenbouw:

a voor de bestudering van de geschiedenis van de laatste vijftig jaar

Dr. M. B. van der Hoeven

- **DE TWINTIGSTE EEUW**

Dr. R. Reinsma

- **BOVENBOUW VAN DE VADERLANDSE EN ALGEMENE
GESCHIEDENIS NA 1815**

b voor de bestudering van enige bijzondere onderwerpen

Dr. M. B. van der Hoeven (red.)

- **FASEN EN FACETTEN**

Dr. R. Reinsma

- **ONZE WERELD**

* * *

Cahiers voor geschiedenis

In deze bekende serie verschenen onlangs de volgende nieuwe titels:

W. F. Kalkwiek | **HET SOCIALE VRAAGSTUK IN DE NEGENTIENDE
EEUW**

Dr. J. M. Pluvier | **KOLONISATIE EN DEKOLONISATIE IN AZIË
EN AFRIKA**

Dr. H. P. H. Jansen | **PAUS EN KEIZER IN DE MIDDELEEUWEN**

Mr. M. Huizer | **HOOFD EN HOOGSTE OVERHEID**

J. H. P. Kemperink | **DE PREHISTORIE VAN NEDERLAND**

present-exemplaren op aanvraag

EDUCATIEVE UITGEVERIJ J. M. MEULENHOF NV

ROKIN 44 AMSTERDAM
